

## **MIQDOR MA‘NOSINI IFODALOVCHI SO‘ZLARNING VALENTLIGI**

**Annotatsiya.** Ushbu maqola o‘zbek tilidagi miqdor ma’noli so‘zlarning sintaktik bog‘lanish xususiyatlariga bag‘ishlangan. Tadqiqotda asosan sonlar, hisob so‘zlari va miqdor ifodalovchi ravishlar hamda olmoshlarining valentligi o‘rganiladi. Maqolada ushbu so‘zlarining ot, sifat va fe’llar bilan bog‘lanish usullari, ularning grammatik xususiyatlari va sintaktik rollari tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, miqdoriy so‘zlar o‘zbek tilida 1-valentli bo‘lib, ular o‘z ma‘nosini to‘liq ifodalashi uchun doimo boshqa so‘zlarga bog‘liq bo‘ladi. Maqolada miqdor so‘zlarning turli so‘z turkumlari bilan bog‘lanishida yuzaga keladigan qonuniyatlar misollar yordamida tahlil qilinadi. “Ko‘p” so‘zining ot, sifat va fe’llar bilan bog‘lanishida ko‘rinadigan semantik va sintaktik o‘zgarishlar alohida ko‘rib chiqiladi.

**Kalit so‘zlar:** valentlik, semantik valentlik, miqdor bildiruvchi so‘zlar, sonlar, hisob so‘zlar, miqdor-daraja ravishlari, olmoshlar.

**Аннотация.** Данная статья посвящена синтаксическим свойствам слов с количественным значением в узбекском языке. В исследовании рассматривается валентность числительных, счетных слов, наречий и местоимений, выражающих количество. В статье анализируются способы их сочетаемости с существительными, прилагательными и глаголами, их грамматические особенности и синтаксические функции. Полученные результаты показывают, что количественные слова в узбекском языке обладают одноактантной (одновалентной) природой и для полного выражения своего значения всегда нуждаются в связи с другими словами. В работе также исследуются закономерности, возникающие при их сочетании с разными частями речи, на основе примеров. Особое внимание уделено семантическим и синтаксическим изменениям, наблюдаемым при сочетании слова “ко‘п” с существительными, прилагательными и глаголами.

**Ключевые слова:** валентность, семантическая валентность, слова с количественным значением, числительные, счетные слова, наречия степени и количества, местоимения.

**Abstract.** This article examines the syntactic combinability features of quantitatively meaningful words in the Uzbek language. The study focuses on the valency of numerals, classifiers, and adverbs and pronouns expressing quantity. The article analyzes how these words combine with nouns, adjectives, and verbs,

*as well as their grammatical characteristics and syntactic roles. The findings show that quantitative words in Uzbek are monovalent, meaning that they always require connection with other words to fully express their meaning. The study also explores the patterns that emerge when these words interact with different parts of speech, illustrated with examples. Special attention is given to the semantic and syntactic changes observed when the word “ko‘p” is combined with nouns, adjectives, and verbs.*

**Keywords:** *valency, semantic valency, quantitative words, numerals, classifiers, degree–quantity adverbs, pronouns.*

### **Kirish**

Tilshunoslikda so‘zlarning gap tarkibida bir-biri bilan bog‘lanish muammosi dolzarb ahamiyatga egadir. So‘zlarning o‘z atrofidagi boshqa so‘zlar bilan bog‘lanish qobiliyati — valentlik tushunchasi, odatda, fe‘llarning xususiyati sifatida ko‘rib chiqilsa-da, boshqa so‘z turkumlari, xususan, miqdor ma’noli so‘zlar ham o‘ziga xos valentlik xususiyatlariga ega [1]. So‘zlarning bir-biri bilan bog‘lanishi tilning muhim qismidir. Valentlik tushunchasi shu bog‘lanishlarni tushunishga yordam beradi. Valentlik so‘zning o‘z atrofidagi so‘zlar bilan qanday bog‘lanishini ko‘rsatadi.

### **Adabiyotlar tahlili**

Valentlik tushunchasi (lotincha valentia – “kuch”, “quvvat”) tilshunoslikda predikatning sintaktik bog‘lanish darajasini ifodalovchi asosiy mezon sifatida qo‘llaniladi. Ushbu atama kimyodan (molekulalarning birikish qobiliyati) lingvistikaga Lui Tesniere tomonidan 1950-yillarda joriy etilgan [2]. Olimning “Struktural sintaksis asoslari” nomli fundamental asarida fe‘l markaziy o‘rinda bo‘lib, uning atrofida aktantlar va sirkonstantlardan iborat model taklif qilingan. Tesniere har bir fe‘lni uning atrofida ma’lum miqdordagi bo‘shliqlarni joylashtirish [3] imkonini beruvchi tuzilma deb hisoblab, ularning majburiy ishtirokchilar (aktantlar) va ixtiyoriy shartlar (sirkonstantlar) bilan qanday to‘ldirilishini tahlil qilgan.

Keyingi tilshunoslik tadqiqotlarida, xususan, Fillmorning semantik rollar nazariyasi, Goldbergning konstruksion grammatikasi, shuningdek, korpus lingvistikasi usullari yordamida valentlik tushunchasi yanada takomillashtirildi [4]. Natijada uning semantik, sintaktik va kommunikativ jihatlari aniqroq chegaralandi va chuqurroq o‘rganildi.

Valentlikning semantik, sintaktik, pragmatik shakllari mavjud. Sintaktik valentlik gapdagi majburiy pozitsiyalar sonini (masalan, “ko‘rmoq” fe‘li subyekt va obyekt talab qiladi), semantik valentlik esa ma’nolararo bog‘lanish darajasini (masalan, “yemoq” fe‘lining agent, obyekt, vosita rollari) bildiradi [5]. Valentlik darajalari 0-valentdan (“yomg‘ir yog‘yapti”) 3-valentgacha (“bermoq” fe‘lining agent, obyekt, qabul qiluvchi rollari) bo‘lgan shkalada ifodalanadi.

V.G.Admonining ta’biri bilan aytganda: “Valentlik – tilning kimyoviy formulasi: har bir fe’l o’ziga xos atom bo’lib, atrofida aniq sonli elektronlar (aktantlar) aylanadi” [6].

### **Tadqiqot metodologiyasi**

Tadqiqotda o’zbek tilidagi miqdor ma’nosini ifodalovchi so’zlarning valentlik xususiyatlari deskriptiv, struktur–sintaktik va semantik tahlil usullari asosida o’rganildi. Miqdor bildiruvchi sonlar, hisob so’zlar, miqdor-daraja ravishlari va olmoshlarning ot, sifat va fe’l bilan bog’lanish modellari aniqlanib, ularning valentlik darajasi va sintaktik roli belgilandi.

### **Natijalar va ularning tahlili**

Miqdor ma’nosini ifoda etuvchi so’zlarning valentligi o’ziga xos xususiyatlarni ifoda etadi va kam o’rganilgan jihat hisoblanadi [7]. Bu so’zlar harakatning, belgining, narsalarning aniq va noaniq miqdorini ifodalagani uchun doim miqdori belgilanadigan so’zni talab qiladi. Ushbu ma’noni sonlar, olmoshlar, ravish hamda sifatlar ifodalashga xizmat qiladi. Tahlilda biz miqdoriy so’zlarning semantik valentligiga e’tibor qaratamiz. Miqdor ma’nosini ifoda etuvchi so’zlarning birinchisi sonlardir. Sonlar aniq miqdorni bildirib keladi, shuning uchun eng aniq valentlikka ega bo’lgan guruh hisoblanadi. Ular miqdori belgilanadigan so’zni, ko’pincha otni talab qiladi, valentlik darajasi esa bir bo’ladi.

*Masalan: uch o’quvchi (son+ot), besh bola (son+ot),, ikki do’st (son+ot).* Bu bog’lanishlardagi valentlik qancha nima? savoliga asoslanadi. Son va ot bog’lanishidagi muhim va e’tiborli jihat bu hisob so’zlardir. O’zbek tilida predmet, jarayon kabilarning aniq miqdorini ifodalashda hisob so’zlar son bilan faol qo’llaniladi. Hisob so’zlar son so’z turkumi bilan birga qo’llanib predmet, voqea-hodisa, ish-harakatning uzunlik, og’irlik, hajm, shakl kabi o’lchovini bildiradi. Hisob so’zlar odatda ot turkumiga oid so’zlardan olinadi. Tahlil qiladigan bo’lsak, son hisob so’zi bilan birga qo’llanganda uch bog’lanishli zanjir hosil bo’ladi.

*to’rt nafar ishchi* son+hisob so’z+ot

*olti dona olma* son+hisob so’z+ot

*bir quti gugurt* son+hisob so’z+ot

Bu bog’lanishlarda son o’zidan keyin numerativni talab qiladi, numerativning valentligini esa miqdori aniqlanayotgan so’z, ya’ni ot qondiradi. Bu holatda valentlik nafaqat sonning o’ziga, balki hisob so’zning valentligiga ham bog’liq bo’ladi. Natijada ikki darajali bog’lanish hosil bo’ladi. Son o’zining valentligi uchun hisob so’zni talab qiladi, hisob so’z uni to’ldiradi. To’rt+nafar bog’lanishida *to’rt* soni o’z holida to’liq emasligi uchun *nafar* uning bog’lanishini ta’minlaydi va boyitadi. Ikkinchi bog’lanish esa hisob so’zi + ot tarzida bo’ladi va hisob so’z hisoblanuvchi otni talab qiladi. Shu orqali valentlik zanjiri yuzaga keladi. Bu birikma gapda mustaqil bo’lak sifatida qatnashadi, uning ichki tuzilishi esa ikki bosqichli valentlik hisobiga qurilgan bo’ladi.

Agar sonning hisob soʻzsiz qoʻllangan holatini solishtiradigan boʻlsak, son toʻgʻridan toʻgʻri otga bogʻlanadi. Valentlik esa oddiy va bir darajali boʻladi: *uch oʻquvchi son* → ot.

Son → hisob soʻzi → ot *ikki dona qalam*

Ikkinchi holatda esa valentlik murakkabroq va ikki darajali. Natijada son va ot oʻrtasida semantik (maʼnoviy) va sintaktik (gapdagi vazifa) jihatdan aniqroq, nozikroq bogʻliqlik hosil boʻladi. Hisob soʻzi bu bogʻliqlikda vositachi (mediator) vazifasini oʻtaydi.

Yana bir eʼtibor qilinadigan jihat: hisob soʻzi oʻz maʼnosiga mos keladigan otni talab qiladi. Maʼlumki, hisob soʻzlar maʼnoviy guruhlariga boʻlinadi va shu maʼno guruhga mos ot bilan bogʻlanadi. Quyida misollar keltiramiz. Avvalo, shaxs-predmet kabilarni yakka, donalar ifodalashda:

- shaxsni ifodalash uchun: besh nafar fuqaro;
- narsani ifodalash uchun: yetti dona avtomobil;
- daraxt va oʻsimliklar uchun: yigirma tup archa, ikki bogʻ koʻkat;
- chorva hayvonlari uchun: yuz bosh hoʻkiz.

Bu holatlarga rioya qilmaslik uslubiy gʻalizlik va mazmuniy izchillik buzilishiga olib keladi.

Toʻdalab, guruhlab ifodalashda ham shaxs, narsalar uchun alohida hisob soʻzlar ishlatiladi:

- narsalar uchun: bir uyum axlat, bir quchoq beda;
- shaxs, qush, hayvonlar uchun: bir gala qushlar, bir gala ovchilar, bir toʻda boʻrilar.

Butunning bir qismini ifodalashda quyidagi hisob soʻzlar ishlatiladi: siqim, boʻlak, qism, burda, parcha, tilim, chimdim, shingil, luqma, yutum, ogʻiz.

Bulardan *qism* hisob soʻzi faol qoʻllaniladi, deyarli, barcha predmet, jarayon qismlarini ifodalab kela oladi. Masalan: *yigirma qism serial, toʻrt qism kitob*.

Burda hisob soʻzi esa non soʻzi bilan bogʻlanadi: *bir burda non*.

Parcha esa qogʻoz soʻzi bilan birga qoʻllana oladi: *bir parcha qogʻoz*.

Shuningdek, tilim hisob soʻzi qovun va handalak, chimdim esa kukun holatidagi moddalar, shingil esa uzum, luqma esa yegulik, taom, yutum suvning miqdorini bildiradi va shu soʻzlar bilan bogʻlana oladi. Bundan tashqari hisob soʻzlarning pul, ogʻirlik, uzunlik, masofa, vaqt kabi oʻlchovlarni bildiruvchi turlari ham mavjudki, ular ham son bilan birga qoʻllanib semantik bogʻlanish hosil qiladi.

Hisob soʻzlarda yana eʼtibor qaratishimiz kerak boʻlgan jihat bor. Harakat miqdorini ifodalovchi hisob soʻzlar guruhi mavjud boʻlib, ular sonni feʼl bilan bogʻlashga xizmat qiladi. Bu turga marta, qatla, karra, dafʼa, bora kabilar kiradi. Misol keltiramiz: *olti marta yugurmoq, ikki karra yutmoq, bir bora koʻrmaslik, bir dafʼa qolmoq, ming qatla yolvormoq son + feʼl*. Son ot bilan bogʻlanganda yoki hisob soʻzi bilan birga qoʻllanganda hattoki feʼl bilan bogʻlanganda ham hech qanday qoʻshimchalarsiz soʻz tartibi yordamida bogʻlanadi. Miqdor konseptini

ifodalashda hisob soʻzlar alohida ahamiyatga ega. Chunki ular sondan anglashilgan miqdor maʼnosini yana ham aniqlashtirib, toʻldirib ifodalashga xizmat qiladi [9].

Keyingi tahlil qiladigan miqdor maʼnoli soʻzlar ravish turkumiga oid miqdor-daraja ravishlari. Ularga koʻp, kam, oz, bisyor, moʻl, behisob kabilarni kiritishimiz mumkin. Ushbu soʻzlar predmetning, harakatning, belgining miqdorini aniqlab kelgani uchun ot, sifat va feʼl soʻz turkumi bilan bogʻlanish hosil qiladi. Keltirilgan ravishlardan koʻp soʻzining bogʻlanish doirasi keng boʻlib ot bilan ham, feʼl bilan ham, hattoki oʻzi bilan ham bogʻlana oladi. Buni jadval asosida tahlil qilamiz. (1-jadval)

**Koʻp ravishining valentlik xususiyatlari**

**1-jadval**

|                                         |                                       |                         |
|-----------------------------------------|---------------------------------------|-------------------------|
| koʻp topshiriq,<br>koʻp mashgʻulot      | ravish+ ot (soʻz tartibi)             | Predmetning<br>koʻpligi |
| koʻp xonali, koʻp qirrali               | ravish + sifat (soʻz tartibi)         | Belgining koʻpligi      |
| koʻp taʼkidlamoq,<br>koʻp shugʻullanmoq | ravish +feʼl soʻz tartibi             | Harakatning<br>koʻpligi |
| koʻpdan koʻp                            | ravish+ravish -dan kelishik<br>orqali | Belgining kuchliligi    |

Jadvaldan koʻrinib turibdiki, koʻp miqdor-daraja ravishi ot, feʼl, sifat bilan bogʻlanishda soʻz tartibiga asoslangan, oʻzi bilan bogʻlanganda esa -dan chiqish kelishigi ishtirok etgan.

Miqdorning kamligini ifodalashda esa kam, oz soʻzlari ishtirok etadi va nisbiy miqdoriylik semasini ham anglatadi: *kam odam, oz qatnashuvchi*. Bu soʻzlarning ham valentlik imkoniyati keng boʻlib ot, feʼl bilan bogʻlanadi.

Ot bilan: *kam odam, oz fursat*.

Feʼl bilan: *kam gapiradi, oz uxladi, kam qatnashmoq, kam kelmoq, ozgina kutmoq*.

Ular maʼno jihatdan bir-biriga yaqin boʻlsa-da qoʻllanilishda maʼlum farqlar mavjud. Kam abstrakt tushunchalar, jarayonlar, sifatiy belgilarni ifodalab keladi hamda bogʻlanish hosil qiladi. Misol uchun kam tajriba, kam qatnov, kam gapiruvchi. Oz esa aniqroq, koʻpincha hisoblanadigan predmet yoki miqdorga nisbatan qoʻllaniladi: oz vaqt, oz pul. Yana ularning semalariga eʼtibor qaratadigan boʻlsak, birida yetishmaslik, birida mutlaq ozlik semasi kuchli sezilib turadi.

Kam – biror narsaning yetishmasligi, toʻliq emasligi, meʼyordan kamligini bildiradi. Unda nisbiylik kuchli, yaʼni bor, lekin kifoya qilmaydi: kam vaqt, kam odam. Shuning uchun ham kam koʻproq boʻlishi muki boʻlgan narsalarga nisbatan qoʻllaniladi. Odam, vaqt, imkoniyat kabi soʻzlar bilan bogʻlanish hosil qiladi.

Oz – miqdori aniqlanayotgan narsaning juda ham ozligini bildiradi. U mutlaq ozlikka yaqinroq: oz suv, oz vaqt, oz odam – deyarli yo‘qlikka yaqin daraja. Shu bois, u moddiy yoki o‘lchanadigan narsalarni ifodalovchi so‘zlar bilan bog‘lanadi. Suv, non, ovqat, vaqt kabilarning ozligi mutlaq tarzda seziladi.

O‘zbek tilida miqdor ma’nosini ifodalovchi birliklar ko‘p uchraydi. Ulardan biri olmosh hisoblanadi. Olmoshlar ma’no guruhidan jamlash olmoshlarida miqdor ma’nosi kuchliroq. Bu olmoshlar miqdorni jamlab yoki ayirib ifodalaydi va ot, fe’l so‘z turkumlari bilan bog‘lanadi.

Hamma olmoshi to‘liq qamrov, jamlikni bildiradi, predmetlarning umumiy yig‘indisini qamrab oladi. Misol uchun, hamma talaba (olmosh+ot so‘z tartibi), hamma keldi (olmosh+ fe’l so‘z tartibi).

Barcha – umumiylik, jamlikni bildiradi. Miqdoriy jihatdan to‘liq qamrovni bildiradi. Hamma olmoshiga sinonim, biroq neytral, rasmiyroq. Masalan: *barcha xodimlar* (olmosh+ot so‘z tartibi), *barcha yig‘ildi* (olmosh+ fe’l so‘z tartibi).

Ba’zi, ayrim olmoshlari ayirib, chegaralab ko‘rsatadigan miqdor ma’nosiga ega.

Ba’zi olmoshi – umumiy to‘plamning bir qismi. Miqdoriy ma’nosi chegaralanganlik, qismanlikdir: ba’zi odamlar. Valentlik jihatdan asosan ot bilan bog‘lanadi: *ba’zi jurnallar*, *ba’zi taqdir*lar, *ba’zi insonlar*. Otlashib fe’l bilan ham bog‘lana oladi: *ba’zilar qolib ketdi*, *ba’zilar kutib turdi*.

Ayrim – umumiy to‘plam ichidan alohida ajratilgan bir qismni ifodalaydi. bu olmoshda ajratilganlik semasi kuchliroq: ayrim odamlar (hamma ham emas, ajratib olingan qismi). Valentlik jihatdan ba’zi olmoshi kabi ot bilan bog‘lanadi, otlashib fe’l bilan ham bog‘lanish hosil qiladi. Misol keltirsak, *ayrim shaharlar*, *ayrim kutubxonalar* (olmosh+ot so‘z tartibi); *ayrimlar yordam berdi*, *ayrimlar javob qaytardi* (olmosh+ko‘plik qo‘shimchasi+ fe’l). Miqdorni bildiruvchi olmoshlarning semantikasi ularning valentligini belgilab beradi: umumiylikni bildiruvchi olmoshlar kengroq valentlikka ega bo‘lsa, qismanlikni bildiruvchilar torroq, ammo aniqroq imkoniyatlarga ega bo‘ladi.

### **Xulosa**

O‘zbek tilida miqdoriy so‘zlarning valentlik xususiyatlari ularning mustaqil qo‘llanilishidan ko‘ra, boshqa so‘zlar bilan birikish jarayonida yaqqol namoyon bo‘ladi. Sonlarning ot va hisob so‘zlari bilan ikki bosqichli bog‘lanishi, shuningdek, miqdor-daraja ravishlarining ot, sifat va fe’l bilan qo‘shilishi mazkur birliklarning semantik va sintaktik qamrovini kengaytiradi.

Miqdoriy so‘zlarning valentlik imkoniyatlari tilning grammatik tizimini izchil va mukammal ko‘rinishda anglash imkonini beradi. Bu hodisani tadqiq etish tilshunoslikda nazariy yondashuvlarni boyitish bilan birga, amaliy jarayonlarda — o‘quv jarayonida, tarjimada hamda lingvotexnologik ishlanmalarda qo‘llash imkoniyatini beradi. Shunday qilib, o‘zbek tilidagi miqdoriy so‘zlarning valentligi masalasi zamonaviy tilshunoslikda istiqbolli ilmiy yo‘nalishlardan biri sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

### **Foydalanilgan adabiyotlar:**

1. Ibragimova Rano Abdushukurovna. A BRIEF DISCUSSION ON THE VALENCY PECULIARITIES OF PARTICIPIAL PHRASES IN ENGLISH AND TAJIK CETERIS PARIBUS, no. 8, 2025, pp. 11-14.
2. Agel, Vilmos. 2013. Valentsteoriya. WSK Onlineda : Wörterbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft . Krista Dyurscheid va Stefan J. Schierholz tomonidan tahrirlangan. Berlin va Nyu-York: De Gruyter.
3. Ágel, Vilmos, and Klaus Fischer. 2015. Dependency grammar and valency theory. In The Oxford handbook of linguistic analysis. Edited by Bernd Heine and Heiko Narrog, 225–257. Oxford: Oxford Univ. Press.
4. Herbst, Thomas, and Susen Faulhaber. 2008. Introduction to syntactic analysis: A valency approach. Tübingen, Germany: Narr.
5. Шустова Светлана Викторовна, and Смирнова Елизавета Александровна. Глагольная валентность как семантико-грамматическая категория. Вестник Пермского университета. Российская и зарубежная филология, no. 4 (32), 2015, pp. 21-29.
6. Ханнанова Дина Мунировна. ТЕОРИЯ ВАЛЕНТНОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ЛИНГВИСТИКЕ. Вестник Удмуртского университета. Серия «История и филология», vol. 34, no. 6, 2024, pp. 1261-1268.
7. Кучер И.Н. Структурно-семантические и когнитивные особенности метафоризации концепта sorrow в поэзии А.Теннисона // Филологические науки. Вопросы теории и практики. 2017. №11. Ч.1. С. 118–121
8. D.A.Nabiyeva, N.L.Egamberdiyeva. Miqdor tushunchasining falsafiy va lingvistik talqini, Qo‘qon DPI. Ilmiy xabarlar 2025-yil 5-son. 1821-1825 b.
9. Egamberdiyeva Nilufar Latibjon Qizi. O‘ZBEK TILIDA MIQDOR KONSEPTNING IFODALANISHIDA HISOB SO‘ZLARNING AHAMIYATI. Research Focus, vol. 1, no. 2, 2022, pp. 172-175.